

ANTONIMLAR. OMONIMLAR. PARONIMLAR.

**Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Abdurahmonova Mavluda Ibragimovna
Nurullayeva Iroda Mamadi qizi**

ANNOTATSIYA

O'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklariga *antonimlar* deyiladi. Masalan, *katta-kichik, yaxshi-yomon, do'st-dushman, uzoq-yaqin* kabi. Misollardan ko'rinadiki, antonimiya so'z juftligida muayyan leksik ma'noning o'zaro qarama-qarshi bo'lishidir. Ya'ni antonimlik faqat bir juft so'z o'rtasida bo'ladi

KALIT SO'ZLAR Tazod, antonim so'zlar, zid ma'noli so'zlar, sifat so'z turkumi, juft so'zlar.

O'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklariga *antonimlar* deyiladi. Masalan, *katta-kichik, yaxshi-yomon, do'st-dushman, uzoq-yaqin* kabi.

Misollardan ko'rinadiki, antonimiya so'z juftligida muayyan leksik ma'noning o'zaro qarama-qarshi bo'lishidir. Ya'ni antonimlik faqat bir juft so'z o'rtasida bo'ladi. U bundan ortiq so'zni o'z ko'lamiga sig'dira olmaydi, chunki har qanday zidlik mantiqan ikki narsa o'rtasida bo'ladi, yaxshi va yomon antonimlari orasiga uchinchi bir «o'rtacha» belgi anglatuvchi so'z kiritish mumkin emas. Bu jihatdan antonimlar A va B nuqtalarda joylashgan bir to'g'ri chiziqning ikki uchiga o'xshaydi. Yana qiyoslang: *katta-kichik, past-baland, yosh-qari, achchiq-chuchuk* kabi.

So'zlar ma'nolari o'rtasidagi zidlik ko'proq sifat va ravishlarda, qisman ot (vafo va jafo) hamda fe'llarda (kel va ket, tur va o'tir kabi) uchraydi.

Chetdan qaraganda, antonimlardagi zidlik, qarama-qarshilik ma'lum predmet, belgi va harakatlarning inkor va tasdig'iga o'xshab ko'rinadi, chunki antonimlarga o'xshash inkor ham odatda sifat va fe'l turkumiga oid so'zlarda kuzatiladi. Lekin ular o'rtasida keskin farq bor.

Ma'lumki, hamma sifat va fe'llarning inkor shaklini yasash mumkin (*yaxshi-yaxshi emas, baland-baland emas, kel-kelma, o'qi-o'qima, tur-turma* kabi), lekin hamma sifat va fe'llar antonimlikni tashkil qila olmaydi. Masalan, *qog'ozli-qog'ozsiz* so'zi o'zaro antonim emas, balki bir-birining inkoridir, chunki *qog'ozli* so'zini inkor qilinsa, *qog'ozsiz* so'zining ma'nosi, aksincha, *qog'ozsiz* so'zini inkor qilinsa, *qog'ozli* so'zining ma'nosi kelib chiqadi. Bu inkor bir so'z doirasida boradi, shuning uchun ular antonimlikni tashkil qila olmaydi.

Ma'no xususiyatlariga ko'ra antonimlar turlicha bo'ladi:

1) yosh xususiyatiga ko'ra:

Yigitlikda yig' ilmning maxzanin,
Qarilik chog'i xarj qilgil oni (Navoiy).

2) jins xususiyatiga ko'ra:

Hurmatingni saqlar har bir **o'g'il-qiz**,
Muqaddas, mo'tabar, aziz Vatanim (Uyg'un).

3) hajm, shakl, miqdor, o'lchov, daraja bildiradi:

Uzun aytma qisqa ayt – ko'p ma'no ber (maqol).
Yo'gvon cho'zilar, **ingichka** uzilar (maqol).

4) shaxs va predmetlarning xususiyatini anglatadi:

Chin so'zni yolg'onga chulg'ama,
Va **chin** ayta olur tilni **yolg'onga** bo'lg'ama (N.).

5) rang-tus anglatadi:

Men ham sening jigar go'shang – bolangman,
Ko'zingdagi so'nmas **oqu qorangman** (folklor).

6) Maza-ta'm bildiradi:

Ushoq qand oq tuzga monand erur,
Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur (Navoiy).

7) payt ifodalaydi:

Erta-yu kech fikru zikrim xayoling,
Bir so'rmading, nelar kechdi ahvoling (Muqimiy).

8) munosabat bildiradi:

Do'stga xor, **dushmanga** zor,
Nomardga muhtoj aylama (folklor).

9) his-tuyg'u anglatadi: **vafo-jafu, rohat-azob; qayg'u-shodlik** kabi.

Badiiy asarlarda, ayniqsa, xalq maqollarida antonimlar emotsional-ekspressiv uslubiy vosita sifatida nutqning ifodaliligi, ixchamligi, o'tkirligi uchun xizmat qiladi: do'st achitib gapiradi, dushman kuldirib.

Har kimki vafo qilsa, vafo topgusidir,

Har kimki jafu qilsa, jafu topgusidir (Bobur).

Yaxshi otga qamchi bossang kishnaydi,

Yomon otchi, egasini tishlaydi (folklor) kabi.

Zidlash munosabatini ifodalashning ko'rinishlaridan yana biri **oksimoron** hisoblanadi.

Oksimoron – kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga xos bo'lmagan belgini unga nisbatan qo'llab, antonimik munosabat hosil qilishdir. **Sifat+ot** tipidagi mantiqiy nomuvofiq so'zlardan original uslubiy birikma hosil bo'ladi: *shirin dard, aqlli tentak, soqolli ko'sa, achchiq haqiqat, totli azob, qorong'u kun* kabi.

Shakli bir xil va ma'nolari turlicha bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlar *omonimlar* deyiladi. Omonimlar asosan bir xil ohangda aytiladi va bir shaklda yoziladi. Masalan:

Qo'lingdan kelgan cha chiqar yaxshi **ot**,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni **ot**,
Nasihatim yod qilib ol, farzandim,
Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi **ot**.

Yana:

Chun pari-yu, hurdir **oting**, begim,
Sur'at ichra devdir **oting**, begim.
Har hadanggikim, ulus ondin qochar,
Notavon jonim sari **oting**, begim.

kupletlarining birinchisida *ot* so'zi omonim bo'lib kelgan bo'lib, u birinchi misrada – *nom*, ikkinchi misrada – *buyruq fe'li*, to'rtinchi misrada – *uy hayvoni* (*ot*) ma'nolarida; ikkinchisida esa *oting* so'zi birinchi misrada – *isming, noming*, ikkinchi misrada – *uy hayvoni* (*ot*) va, nihoyat, to'rtinchi misrada – *hadang(o'q)ni oting* (**buyruq fe'li**) ma'nolarida kelgan. Chunonchi, mazkur to'rtlikning birinchi, ikkinchi, to'rtinchi misralarda radif bo'lib kelgan «*begim*» so'zi aytilishi va yozilishiga ko'ra bir xil bo'lishiga qaramasdan, bir ma'noli va bir so'z bo'lganligi uchun omonim emas.

Turkum jihatdan omonimlar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Omonimlar ayrim hollardagina faqat atrofdan (*temir* – jism, *Temir* – ism; *bo'ri* – yovvoyi hayvon, *Bo'ri* – ism: *ra'no* – gul, *Ra'no* – ism kabi), ko'p hollarda esa turli turkumlardan tarkib topadi: *toy* – yilqining bolasi, o'rab qo'yilgan gazlama, buyruq fe'li; *uch* – raqam, biror narsaning so'nggi nuqtasi, buyruq fe'li; *yosh* – ko'z yoshi (*ot*), yosh yigit belgi (sifat) kabi.

O'tgan asrning 90-yillarida nashr etilgan grammatik adabiyotlarda omonimlarni aytilishi, yozilishi va ma'nolariga ko'ra turlarga ajratganda, *sof* va *shartli* omonimlar, *to'la* va *yarim omonimlarga* ajratib kelindi. Lekin so'nggi yillardagi ayrim qo'llanma va konspektiv kurslarning ayrimlarida omonimlarning turlarga bo'linishi umuman inkor qilinsa, ba'zilarida ularni *leksik* (*sof* omonimlar) va *nutqiy* omonimlar (omofoniya, omoforamiya, omografiya)ga ajratadilar. Omonimlarni bunday turlarga ajratish, ularga til hodisasi va nutq hodisasi sifatida qarash nuqtai nazardan, to'g'ri bo'lib, mohiyatan ilgari an'anaviy bo'linishdan farqlanmaydi. Shunga ko'ra, omonimlar, odatdagidek, quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Sof omonimlar.
2. Shartli omonimlar:
 - a) omofonlar;
 - b) omograflar;
 - c) omoformalar.

So'zlarning omonim yoki omonim emasligi aslida: 1) talaffuzdagi bir xilligiga; 2) yozuvdagi bir xilligiga; 3) ba'zan fonetik yo morfologik jihatdan so'zlarning bir xil

bo‘lib qolishiga bog‘liq. Shu xususiyatlarning hammasiga to‘la ega bo‘lgan ikki yoki undan ortiq so‘zlarning sof omonimlar deyish mumkin.

Demak, ham aytilishi, ham yozilishi bir xil bo‘lgan so‘zlarga *sof omonimlar* deyiladi: *ot* (ism), *ot* (buyruq fe‘li), *ot* (uy hayvoni); *uch* (son) *uch* (buyruq fe‘li), *uch* (biror narsaning tugallangan qismi) kabi.

Sof omonimlar lug‘aviy birliklar sifatida bir xil tarkibga ega bo‘lgan birdan ortiq so‘zlardir. Masalan, *qo‘sh* so‘zi ham *ot*, ham sifat, ham fe‘l turkumlari sifatida uch mustaqil leksemani tashkil qiladi.

Ba‘zan so‘zlar faqat bir tomoni yo aytilishi yo yozilishi yoki tarkibidagi biror morfemasi orqaligina o‘xshash bo‘lib qoladi, shuning uchun ular *shartli omonimlar* deb yuritiladi. Ular avvaldan til birligi sifatida mavjud bo‘lmay, faqat nutqiy jarayonda bir xil shaklga kelib qoladi.

Omofonlar. Talaffuzi, aytilishi bir xil, yozilishi va ma‘nolari turlicha bo‘lgan so‘zlarga *omofonlar* deyiladi. Masalan: *to‘n* (kiyim), *ton* (ovoz); *yot* (begona), *yod* (yod olmoq, xotirada saqlamoq); *urush* (jang), *urish* (harakat nomi – urmoq) kabi.

Ko‘rinadiki, bu so‘zlarning o‘xshashligi nutq jarayonida so‘z tarkibidagi ayrim tovushlarning artikulyatsion-akustik o‘zgarishi natijasida hosil bo‘ladi. Masalan, *to‘rt* so‘zining o‘zbek tilida so‘z oxirida undoshlarning qator kelmasligi qonuni asosida **to‘r** (so‘m) sifatida talaffuz qilinishi *to‘r* (setka) so‘zi bilan yoki *tok* (elektr zaryadi) so‘zining ruschadan o‘zlashgan so‘zdagi unlining o‘zbekcha talaffuzga moslashtirilishi natijasida *to‘k* fe‘liga shakldosh bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Omograflar. Yozilishi bir xil bo‘lib, ma‘nosi va talaffuzi har xil bo‘lgan so‘zlar *omograflar* yoki *omogrammalar* deyiladi. Masalan, *tok* (uzumning toki), *tok* (elektr toki); *tom* (uyning tomi), *tom* (kitob jildi); *tort* (buyruq fe‘li), *tort* (shirinlik) kabi.

Omograflar doimiy bo‘lmasligi ham mumkin, chunki ularning yozuvda bir xil qayd etilishi ma‘lum grafika uchun belgilangan ma‘lum imlo qoidasi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Agar yozuv o‘zgarsa, ayrim omograflar o‘z belgisini yo‘qotishi mumkin. Masalan, o‘zbek yozuvining rus grafikasidan lotin yozuviga o‘tishi ayrim omograflarning omograflik xususiyatining yo‘qolishiga olib kelishi, ayni paytda, yangi yozuvga ko‘ra yangi omograf-larning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu ularning shartliligini ko‘rsatuvchi belgilardan biridir.

Omoformalar. Tarkibidagi morfemalarning o‘zgarishi tufayli yozilishi va talaffuzi jihatidan bir xillikka ega bo‘lgan so‘zlarga *omoformalar* deyiladi. Misollar: *olma* (meva) – *ol+ma* (bo‘lishsiz fe‘l); *tugma* – *tug+ma*; *ol+di* (fe‘l), *old+i* (ko‘makchi) kabi. Nutqda faqat so‘zlar emas, balki so‘z birikmalari, frazemalar, hatto gaplar ham omonimlik holatida bo‘lishi mumkin: *oqsoqol* – keksa, soqoli oq, mahalla rahbari; *ko‘z yumdi* – vafot qildi, biror xatoni kechirdi, bilib bilmaslikka oldi; *ko‘l ko‘tardi* – tasdiqladi, taslim bo‘ldi, qo‘lini yuqoriga ko‘tardi; *Ular bir umrga uchrashmaydigan*

bo'lib xayrlashdilar – er-xotin yoki sevishganlarning ajrashishi, harbiy o'ртоqlarning xayrlashishi, o'ldi kabi. Bular hozirgi tilshunoslikda *omomorfema* (*siz* – sifat yasovchi va III shaxs egalik affiksi), *omoevfema* (*etagi ho'l bo'ldi* – nomussizlandi va kiyimning etak qismi suvga botdi), *omofrazema* va *omosintagma* (yuqori-dagi misollarga qarang) kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Omonimlar ham shakliy, ham ma'no xususiyatlariga ko'ra polisemantik so'zlarga o'xshab ketadi, lekin ular farqli bo'lib, bu farq va o'xshashliklar quyidagicha:

1. Polisemantik so'z birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ayni bir so'zning o'zidir. Omonimlar esa fonetik tarkibi bir xil, birdan ortiq so'zlardir. Masalan, *paxta* bir so'z sifatida o'simlik, uning hosili, tola, chigit (*paxta ekmoq*) ma'nolarini anglatgani uchun polisemantik so'z; *tuz* so'zi *tuz* – mineral, osh tuzi, *tuz* – *tuz-moq*, *tuz* – *tekis* (*dala*) sifatida uch so'z va uch ma'no bo'lgani uchun omonimdir.

2. Polisemantik so'z ma'nolari bir-birini taqozo etadi. Ularning ma'nosi bir-biri bilan mushtarak, mazmunan bir-biri bilan aloqador: *ko'z* so'zi *uzukning ko'zi*, *yog'ochning ko'zi*, *buloqning ko'zi* iboralarida *ko'zga* o'xshashligi ma'nosi bilan bir-biri bilan aloqador. Omonimlar tarkibidagi so'z ma'nolari bunday bog'lanish – aloqadorlikka ega emas. Masalan, *ko'kat* ma'nosidagi *o't* so'zi *olov ma'nosidagi o't* so'zi bilan omonim, chunki *ko'kat* va *olov* ma'nolari o'rtasida aloqadorlik yo'q.

3. Polisemantik so'zlar bir so'zning ma'no taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi, omonimlarning yuzaga kelishi esa, asosan, tasodifiydir.

4. Polisemantik so'zlar, asosan, bir til doirasidagi taraqqiyot natijasi, omonimlar esa turli tillardagi ayrim so'zlarning bir tilda fonetik bir xillikka duch kelishidir.

Omonimlar manbalariga ko'ra ham turli xususiyatlarga ega:

1. Har bir tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida:

a) tub so'zlar: *o't* (o'simlik, olov, buyruq fe'li), *ot* (ism, uy hayvoni, buyruq fe'li), *tosh* (jism, buyruq fe'li) kabi;

b) so'zning fonetik o'zgarishi: *un* (ovoz), *un<uv+in>u:n*;

c) so'z yasalishi: *oylik* – maosh, reja;

d) konversiya: *oltin* – metall, material (*oltin soat*);

e) polisemantiklik: *kun* – quyosh, sutkaning yarmi;

f) adabiy til va dialekt: *shoti* – arava asosi va narvon.

2. Chet tillardan so'z olish: *tur* (xil) – *tur* (sport), *tom* (uy) – *tom* (jild) kabi.

Omonimlar o'zbek poeziyasi tarixida muhim rol o'ynagan. Shoirlar omonimlarning xilma-xil ma'nolaridan foydalanib, tuyuqlar, tajnislar yaratgan-lar. Xalq og'zaki ijodining turli janrlarida omonimlardan keng foydalanilgan: *Olmani so'ndi nigorim* – *ol!* – *dedi*,

Olma birla bu ko'ngilni ol! – *dedi*.

So'rdim ersa olmasining rangini,

Ne so'rarsan? – Olma rangi – ol! – dedi (Navoiy).

Dilrabo, o'ltir boshingdan aylanay,

Tandim ol, o'lsam so'ngagim ayla nay (Uvaysiy) va b.

Paronimlar grekcha yonidagi nom, qo'shaloq nom demakdir.

Leksik ma'noga ko'ra o'zaro aloqador bo'lmagan ikki so'zning talaffuzda o'xshashligiga asoslangan ohangdosh so'zlarga *paronimlar* deyiladi: *yoriq – yoruq, qurt – qurut, burch – burj, abzal – afzal* kabi.

So'zlarda paronimiyaning yuzaga kelishi uchun ularning fonetik tarkibi-dagi shunchaki o'xshashlik yetarli emas. Masalan, *tuz* va *tut* so'zlari tarkibidagi bir tovush (**z** va **t**) hisobiga farqli bo'lsa ham, paronim bo'la olmaydi, chunki bu tovushlar artikulyatsion-akustik jihatdan bir-biridan uzoq: *t* – jarangsiz, til oldi, portlovchi undosh, *z* – jarangli, til oldi, sirg'a-luvchi un-dosh. Ko'rinadiki, bu tovushlar faqat artikulyasiya o'rniga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra, artikulyasiya usuli va akustikasiga ko'ra boshqa-boshqa tovushlardir. Paronim bo'lish uchun yondosh so'zlar faqat bir xususiyatiga ko'ra farqlanib, boshqa xususiyatlari bilan o'xshash bo'lishi shart. Masalan, *hol* va *xol* so'z-larida *h* va *x* paydo bo'lish o'rniga ko'ra, *abzal* va *afzal* so'zlarida *b* va *f* tovushlari artikulyasiya usuliga ko'ra farqlanadi va paronimiyani hosil qiladi.

Paronimlar turli yo'llar bilan hosil bo'ladi:

a) tovush ohangdoshligiga ko'ra: *bot – bod*;

b) turli o'zakdan bir xil qo'shimcha vositasida so'z yasash natijasida: *yonilg'i – yoqilg'i, yolqin – yorqin, toblan – tovlan* kabi;

c) so'z o'zlashtirish vositasida: o'zbekcha – *ora > aro*, fors-tojik – *oro*, o'zbekcha – *burch*, arabcha – *burj* va boshqalar.

Paronimlardan poeziyada she'riy qofiyalar yaratishda, shuningdek, askiya, hazil-mutoyibada ham keng foydalaniladi.